УДК 343.24

Ш. Б. Давлатов, кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових
дисциплін та оперативно-розшукової діяльності
Академії митної служби України

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ДОДАТКОВИХ ПОКАРАНЬ

Проаналізовано поняття, ознаки, функції та мета додаткових покарань, на підставі цього запропоновано визначення поняття додаткових покарань. Також визначено місце додаткових покарань у загальній системі кримінальних покарань.

Проанализированы понятия, функции, цели дополнительных наказаний, на основании этого предложено определение понятия дополнительных наказаний. Также определено место дополнительных наказаний в общей системе уголовных наказаний.

The article is devoted to the concept, features, functions and purposes of additional punishments and based on this the author proposes the definition of additional punishment. There is also determined the place of additional punishments in the general system of criminal sentences.

Ключові слова. Покарання, додаткові покарання, система покарань.

Вступ. У теорії кримінального права більше уваги приділялося дослідженню основних видів покарань, адже через їх реалізацію головним чином здійснюється кримінально-правовий вплив на засуджених. Водночас неабияке значення для виконання завдань кримінального законодавства й досягнення мети покарання мають додаткові покарання.

Вагомий внесок у розробку поняття додаткових покарань внесли наукові дослідження М. І. Бажанова, Л. В. Багрій-Шахматова, П. А. Аветисян, Т. В. Васильєвої, А. П. Дзигаря, В. К. Дуюнова, Л. Л. Круглікова, Н. Ф. Кузнецової, В. В. Сташиса, М. О. Стручкова, Н. С. Таганцева, М. І. Хавронюка, А. Л. Цвєтиновича, Г. Л. Цепляєвої та ін.

Утім, предмет нашої статті – поняття та система додаткових покарань як передумова ефективності їх призначення. Тільки після правильного формулювання поняття додаткового покарання можливо визначати його соціальне призначення, специфічні ознаки, що його характеризують, та властиві тільки йому функції.

Постановка завдання. Слід зазначити, що в науці кримінального права досі немає єдиного розуміння інституту додаткових покарань.

Так, Н. С. Таганцев визначає додаткові покарання як супровідні для будь-якого призначеного винному основного покарання, як необхідний наслідок призначення основного покарання або як додаток до основного, що вказуються у вироці суду [*1,* 143].

В. В. Сташис наголошує: додаткові покарання – це такі покарання, що призначаються лише на додаток до основних покарань і самостійно застосовуватися не можуть [*2,* 143]. Аналогічного погляду дотримуються П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк [*3,* 162].

Дещо інші властивості покарань вбачає А. П. Цвєтинович, який визначає їх як допоміжні засоби державного примусу, що застосовуються судом тільки як додаток до основних покарань [*4,* 17]. Такий же підхід до визначення поняття додаткового покарання простежується у В. К. Дуюнова, Л. Л. Круглікова, П. А. Аветисян [*5,* 89] та інших науковців.

Привертає увагу те, що для визначення поняття додаткового покарання науковці використовують два критерії: 1) спосіб застосування; 2) властивості додаткового покарання.

© Ш. Б. Давлатов, 2013

Спосіб застосування відображається в тому, що автори розглядають ці види покарань як такі, що призначаються як додаток до основного покарання. Це відповідає законодавчим положенням і вимогам юридичної логіки, оскільки вони не розраховані на самостійне забезпечення реалізації мети покарання.

Щодо властивостей додаткових покарань, то зазначені автори виокремлюють такі: 1) посилення карального змісту покарання; 2) сприяння досягненню мети покарання; 3) забезпечення диференціації кримінальної відповідальності; 4) забезпечення індивідуалізації покарання; 5) специфікація покарання.

Таке визначення поняття додаткового покарання недостатньо адекватно відображає його соціальне призначення й правову природу. Здебільшого це обумовлюється тим, що ознаки, які застосовуються для його визначення, аналізуються без належної спрямованості на забезпечення концептуальної єдності змісту поняття додаткового покарання. У результаті такі ознаки, на наш погляд, недостатньо відображають змістовну сутність цього інституту і його соціальне призначення та стають приводом для формування недостатньо обґрунтованих висновків щодо характеру поєднання основних і додаткових покарань. Зокрема Л. Л. Кругліков вважає, що додаткове покарання утворює разом з основним єдине покарання [*6*, 71].

Вважаємо таке твердження недосить обґрунтованим і занадто категоричним.

Така єдність дійсно є передумовою усунення фактора подвійного покарання за один злочин, але вона не забезпечується законодавчо визначеним порядком їх призначення, навіть теоретично визначеним поняттям додаткового покарання. Як видно, Л. Л. Кругліков визначає додаткове покарання як допоміжний фактор державного примусу, як додаток до основного покарання, який за своїм змістом вибірково впливає на засудженого. Тобто це різні покарання, і факт їх поєднання за вироком суду не забезпечує утворення єдиного покарання. Більше того, ці покарання різні не тільки за своїм змістом, вони мають різні суб'єкти виконання, а в окремих випадках поєднання основних і додаткових покарань – виконуються в різний час. Отже, засудженим таке покарання сприймається як застосування різних за характером і суворістю самостійних покарань за один і той самий злочин.

Тому подолання цієї проблеми – нагальна потреба. В першу чергу, необхідно правильно сформулювати сукупність ознак для визначення поняття додаткового покарання, на підставі цього розробити правила призначення додаткових покарань, які забезпечуватимуть концептуальну єдність їх змісту найбільше.

Результати дослідження. Зважаючи на зазначене, робимо висновок, що правильно визначити поняття додаткового покарання можна тільки за умови добору й оцінювання його ознак у межах концепції покарання й конституційно сформованих цілей покарання. Це важливо, оскільки правильно визначене поняття додаткового покарання визначає ефективність практики його застосування. Вона не може бути ефективною, якщо завдання основного й додаткового покарань будуть різними, а особливо якщо не забезпечується концептуальна єдність структурних елементів матеріального змісту основного й додаткового покарань.

Соціальне призначення додаткового покарання, як і основного, полягає, передусім, у тому, що держава застосовує його як складову частину заходів охорони суспільних відносин від злочинних посягань. Регулювання суспільних відносин охорони можливо тільки застосуванням примусу до правопорушників для правомірної поведінки. Виконати це завдання можна тільки шляхом застосування певних правообмежень, тобто покарання. Як підкреслює Н. Ф. Кузнецова, в цьому й полягає специфічна карна сутність кримінального покарання [*7*, 78]. Додаткові покарання містять також специфічні правообмеження, які відображають особливості карального впливу на правопорушника. Саме це вносить певні корективи у спрямованість карального впливу на засудженого, забезпечуючи глибшу його індивідуалізацію і, відповідно, ефективність правозастосовної діяльності в реалізації цілей

кримінальних покарань. Утім це характеризує додаткове покарання як самостійний захід, який у разі поєднання з основним підвищує каральний потенціал покарання і як додаток до основного покарання обумовлює виникнення додаткових аспектів страждань особи, до якої застосовують додаткові покарання.

Як цілком справедливо наголошував М. О. Стручков [*8*, 40], зміст поняття покарання залежить не тільки від його сутності, але й від його цілей. Проте поняття мети додаткового покарання і досі залишається дискусійним. Розглядаючи питання завдань покарання взагалі, І. І. Карпець підкреслює: "коли суд призначає покарання, то керується певними завданнями: покарати й виправити засудженого за допомогою покарання" [*9*, 46]. А професор В. К. Дуюнов наголошує, що основні й додаткові покарання мають однакову сутність і загальні завдання та функції. Аналогічну думку висловив і М. Д. Шаргородський проте, що всі конкретні види покарання за кінцевою метою не відрізняються один від одного [*10*, 123].

Такого погляду дотримуються не всі науковці. Зокрема Г. А. Кригер розмежовує завдання основних і додаткових покарань [*11*, 26].

Розбіжності у визначенні завдань додаткових покарань не сприяють удосконаленню правозастосовної практики й значно ускладнюють аргументацію будь-яких підходів до визначення поняття додаткового покарання. З огляду на це така аргументація має базуватися на конкретній методології. У цьому аспекті надзвичайно важлива роль відводиться конституційному аналізу покарання.

Загальновідомо, що Конституція України, визначаючи людину найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції), передбачає можливість обмеження її прав і свобод. Але такі обмеження можливі лише у випадках, передбачених Конституцією. Це безпосередньо зазначено в ч. 1 ст. 64 Основного закону: "Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України".

Водночас конституційні положення адекватно та безпосередньо формують каральну мотивацію держави щодо застосування кримінальних покарань, у тому числі й додаткових. Так, ст. 25 Конституції України визначає, що "громадянин України не може бути позбавлений громадянства…". Виходячи з цього, навіть та особа, яка вчинила злочин і відбуває покарання за його вчинення, залишається громадянином України. Отже, Конституція допускає можливість застосування судом до особи карально-примусових правообмежень, залишаючи її при цьому громадянином України. Це означає, що держава може ставити за мету покарання, кару. Але головне в тому, що, застосовуючи кримінально-правовий примус, держава розраховує перш за все на досягнення позитивних результатів, виправлення цієї особи і повернення її до соціально корисної діяльності. Таке формулювання питання Конституцією України визначає виправлення засудженого як основну мету покарання й обов'язкову передумову повернення правопорушника після покарання в суспільство як повноцінного члена. Тобто конституційні норми безпосередньо формують ієрархію завдань покарання, підкреслюючи, що кримінальна відповідальність за злочин, у тому числі її мета, визначається виключно законами України (ст. 92 Конституції). Закон України про кримінальну відповідальність у ст. 50 чітко визначив: мета покарання – не тільки кара, але й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. З цієї норми випливає, що метою кримінального покарання є: 1) кара; 2) виправлення засудженого; 3) запобігання вчиненню засудженим нових злочинів; 4) запобігання вчиненню злочинів іншими особами.

Виходячи з того, що законодавець зарахував додаткові покарання до вичерпної єдиної системи покарань, закріпленої ст. 51 КК, та враховуючи ту обставину, що ст. 50 ніяких винятків не передбачається, робимо висновок – завдання і для основних, і для додаткових покарань загальні.

Зі змісту ст. 52 КК випливає, що більшість покарань, передбачених їх системою, застосовуються тільки як основні, деякі покарання – і як основні, і як додаткові, а окремі покарання – тільки як додаткові. Очевидно, законодавець виходить із того, що застосування додаткових покарань як самостійних не може бути ефективним. З огляду на це, доречно припустити, що й завдання додаткових покарань не повністю тотожні завданням основних покарань. Ураховуючи конституційні положення, слід визнати: виправлення засуджених за своєю ієрархією – основна мета покарання взагалі, а додаткові покарання як за своїм соціальним призначенням, так і за своїм змістом значно сприяють досягненню цієї мети. Як правильно зазначає Р. Р. Галіакбаров, додаткові покарання максимально індивідуалізують покарання й підсилюють його виховну функцію [*12,* 48]. Тобто додаткові покарання не самостійно забезпечують реалізацію мети виправлення засудженого, а "… максимально… підсилюють… виховну функцію основного покарання і в такий спосіб сприяють досягненню його основної мети".

Таким чином, відповідно до загальної концепції покарання додаткові покарання за своїм соціальним призначенням мають суттєві відхилення від окремих положень концептуальної схеми, до того ж аналіз основних положень загальної концепції покарання недостатньо відображає специфічні властивості додаткових покарань.

Тому, з одного боку, для вирішення цього питання необхідно проаналізувати функціональні можливості додаткових покарань, а з іншого – з'ясувати, що саме вони мають забезпечувати, більш аргументовано визначити мету застосування додаткових покарань. При цьому слід виходити з методологічної ролі "Теорії держави і права", яка визначає функції права як "основні напрямки правового впливу на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування". Отже, в цьому визначенні поєднуються властивості норм права і мета їх застосування.

Аналогічно функції права визначаються також у монографічній літературі. Так, С. С. Алексєєв підкреслює, що під функціями права треба розуміти основні напрямки правового впливу на суспільні відносини. Це визначення певною мірою конкретизується щодо функцій каральних норм права. Тут його визначають як основні напрями та способи реалізації потенційних можливостей покарання для виконання його завдань. Наприклад, за Р. М. Файзутдіновим, функції покарання – основні напрями та засоби реалізації його потенційних можливостей, спрямованих на виконання завдань покарання. Отже, йдеться про спрямованість потенційних можливостей додаткових покарань безпосередньо на виконання завдань покарання. Така позиція ґрунтується на тому, що функції формуються відповідно до фактичних властивостей додаткових покарань, що й відображається у вищенаведених визначеннях поняття додаткового покарання. При цьому прояв властивостей домінує у визначенні функцій додаткового покарання, також явно недостатньо враховується соціальна призначеність цих покарань. Так, І. А. Тарханов вважає, що під функцією покарання слід розуміти "специфічний прояв його властивостей, характерний засіб його дії".

Навряд чи можна погодитись з таким категоричним твердженням, оскільки кара – властивість будь-якого покарання, але мета додаткового покарання має дещо інший характер і специфічний прояв. Якщо додаткові покарання оцінювати з таких позицій, то треба буде визнати, що через свою "додатковість" їхнє основне соціальне призначення – посилення кримінально-правової репресії. Подібного висновку дійшов, наприклад, М. І. Хавронюк, який підкреслив: функції додаткових покарань полягають в обтяженні основного покарання з урахуванням характеру суспільної небезпеки злочину, а також особи, яка вчинила злочин. Здається, правильніше визначати функції додаткового покарання, а отже і його поняття, за оптимального поєднання властивостей покарання та його соціального

призначення. У зв'язку з цим необхідно уточнити властивості додаткового покарання через аналіз окремих його ознак, перш за все тих, які певною мірою відображають і соціальне призначення додаткового покарання. До того ж матеріальний зміст кари полягає в державних правообмеженнях, але не всі вони, як зазначалося, каральні. У цьому аспекті досить цікава позиція Н. С. Таганцева, який розглядав додаткові покарання як такі, що супроводжують основні покарання "… як необхідний наслідок призначення основного покарання або як додаток до основного, що зазначається у вироку суду".

Це дозволяє зробити такий висновок – *додаткове покарання – захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду як додаток до основного для посилення його карально-виправного та запобіжного потенціалу корегуванням змісту правообмежень з урахуванням характеру вчиненого злочину.*

За наявності зазначених особливостей у визначенні поняття додаткового покарання і його змісту цілком закономірно порушується питання щодо їх місця в загальній системі покарань, правильне вирішення якого має не тільки наукове, але й практичне значення, сприяє формулюванню правил призначення додаткових покарань і вдосконаленню практики їх застосування. Проте це створює умови вирішення питання щодо пом'якшення чи посилення кримінальної відповідальності за призначення того чи іншого додаткового покарання.

Тож важливо визначити системотвірні критерії й на підставі цього сформулювати поняття системи додаткових покарань, узявши за основу загальновизначене поняття системи.

Тлумачний словник української мови визначає поняття "система" як порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь.

Таке визначення відображає тільки загальні риси системності, не конкретизуючи, чим обумовлюється певний порядок розташування елементів системи. Це питання вирішується залежно від галузі створення систем з урахуванням особливостей поставлених завдань. У сфері кримінального права це набуває особливого значення, оскільки йдеться про систематизацію заходів державного примусу, що застосовуються за порушення кримінально-правових заборон і завжди супроводжуються глибоким уторгненням у правовий статус людини. Тому добір ознак такої системи має бути надзвичайно ретельним.

Ст. 51 КК України закріпила перелік покарань, за вчинення злочинів відповідно до кримінального законодавства України, не визначаючи при цьому поняття системи покарань чи будь-які ознаки, що характеризують закріплений перелік покарань як систему.

Водночас ст. 52 КК визначила, які з наведених видів покарань основні, що можуть застосовуватися тільки як додаткові, а які покарання можуть застосовуватися як основні й додаткові. Фактично кримінальним законом визначено три підсистеми покарань, що й утворюють їх систему. Але в ст. 51 КК, яка затвердила загальний перелік цих покарань, такий поділ на підсистеми не відображено. З цього можна зробити висновок – законодавець використовував різні системотвірні критерії під час визначення загальної системи покарань та її підсистем, що, на наш погляд, суперечить вимогам юридичної логіки. У навчальній літературі система покарань визначається як "… установлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх суворості". Таке визначення відповідає законодавчим положенням, але, на наш погляд, воно не повною мірою відображає місце в цій системі додаткових покарань. Тому доцільно проаналізувати ознаки системи покарань, які наводяться в науковій літературі.

У цьому аспекті особливо слушна думка С. В. Познишева, який визначив систему покарань як сукупність каральних засобів, що містяться у Кримінальному кодексі, які співвідносяться один з одним і розташовані в переліку за ступенем їх відносної важливості.

Зазначається "ступінь відносної важливості" – фундаментальне положення у визначенні системності. Розглядаючи цю ознаку як системотвірний критерій, необхідно звернути увагу на такі аспекти її застосування.

Важливість покарання як за ступенем карального потенціалу, так і за його характером визначається залежно від тяжкості й характеру конкретного злочину, особи, яка його вчинила, тощо. За аналогічними критеріями можна визначити важливість покарань одне до одного, незалежно від підстав їх застосування. В такому аспекті ця ознака визначає послідовність розташування покарань у переліку їх видів. Проте, якщо оцінювати важливість покарань за їхнім соціальним призначенням, виникає потреба в диференціації кримінальних покарань на основні й додаткові, що має бути відображено безпосередньо в загальній системі покарань, закріпленій ст. 51 КК. Немає підстав вважати, що завдання основного й додаткового покарань у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю тотожні. Такий погляд щодо диференціації покарань на основні й додаткові як окремі підсистеми підтримує А. Л. Цвєтинович. Залежно від цього формується порядок призначення покарань.

А. А. Музика визначає систему покарань як передбачену кримінальним законом, вичерпну й обов'язкову для суду цілісну множинність видів покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх суворості (від менш суворого до більш суворого), на якій ґрунтуються відповідні підсистеми покарань, згруповані за різними підставами види покарань.

У цьому визначенні поняття системи покарань міститься така ознака, як розташування покарань у певному порядку за ступенем їх суворості. Ця ознака доповнює попередню й посилює аргументацію про необхідність виокремлення додаткових покарань у самостійну підсистему. Дійсно, не можна розглядати основне й додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як однакові за своєю суворістю. Розташування покарань у такому порядку, як наголошується в наведеному визначенні, дозволяє згрупувати окремі види покарань у певні підсистеми за різними підставами. Це відображає ознаку взаємозв'язку елементів системи, яка у визначенні поняття системи за тлумачним словником української мови є обов'язковою ознакою системності. Виходячи з цього, виокремлювати можливість групування різних покарань через відповідну послідовність їх розташування як окрему ознаку для визначення поняття системи покарань недоцільно.

Певних уточнень потребує ознака "обов'язковості для суду" сукупності покарань. Обов'язковість тут може розглядатися тільки з погляду недопустимості виходу за межі затвердженого КК переліку покарань. Разом з тим недоречно говорити про "обов'язковість", коли йдеться про такий вид покарання, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. Адже ці покарання взагалі не передбачаються санкціями статей Особливої частини КК, суд може застосовувати їх на свій розсуд. Тому вимога за цією ознакою адекватніше відображається вказівкою на те, що перелік покарань затверджується КК України і є вичерпним.

Аналогічні ознаки поняття системи додаткових покарань зазначають і такі науковці, як М. С. Таганцев, М. Д. Шаргородський, Н. Ф. Кузнецова, Л. В. Багрій-Шахматов та ін.

Висновки. Таким чином, система покарань – це встановлений кримінальним законом вичерпний перелік покарань, розташованих за ступенем їх відносної важливості й суворості, які певним чином співвідносяться одне з одним. Додаткові покарання разом з основними як дві самостійні підсистеми утворюють єдину систему кримінальних покарань і характеризуються тими ж ознаками. Відповідно до такого застосування системотвірних ознак загальну систему покарань доцільно визначити так:

I. Основні покарання:
– штраф;
– позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
– громадські роботи;
– виправні роботи;
– службові обмеження для військовослужбовців;
– арешт;
– обмеження волі;
– утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
– позбавлення волі на певний строк;
– довічне позбавлення волі.
II. Додаткові покарання:
– штраф;
– позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
– позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
– конфіскація майна.

Зважаючи на вищезазначене, можна дійти висновку, що поняття додаткового покарання потребує законодавчого затвердження, яке сприятиме вдосконаленню правил призначення додаткових покарань.

Література

1. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : [лекции] / Таганцев Н. С. – Т. 2. – М. : Наука, 1994. – 396 с.

2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. – Х. : Юрінком Інтер – Право, 2002. – 416 с.

3. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : [навчальний посібник] / Фріс П. Л. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 362 с.

4. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: Функции: Система: Виды / Цветинович А. Л. ; [науч. ред. Л. Л. Кругликов]. – Саратовск. университет, 1989. – 190 с.

5. Дуюнов В. К. Дополнительные наказания / В. К. Дуюнов, А. Л. Цветинович // Теория и практика. – Фрунзе, 1986. – 239 с.

6. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб. : Юридический Центр – Пресс, 2002. – 277 с.

7. Кузнецова Н. Ф. Социальная обусловленность уголовного закона и научное обеспечение нормотворчества / Н. Ф. Кузнецова, Г. А. Злобин // Сов. государство и право. – 1976. – № 8 – С. 76–80.

8. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью / Стручков Н. А. – Саратов, 1977. – 280 с.

9. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / Карпец И. И. – М. : Юрид. лит., 1973. – 228 с.

10. Шаргородский М. Д. Наказание по уголовному праву. Часть первая / Шаргородский М. Д. – М. : Госюриздат, 1958. – 239 с.

11. Кригер Г. А. Наказание и его применение / Кригер Г. А. – М. : Юридическая литература, 1962. – 71 с.

12. Галиакбаров Р. Р. Уголовное право. Общая часть : [учебник] / Галиакбаров Р. Р. – Краснодар : Кубанский аграрный университет, 1999. – 448 с.